

ČO ZNAMENÁ PREVZIAŤ ZODPOVEDNOSŤ? K pojmu imputácie v súčasnej etike

DAGMAR SMREKOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

SMREKOVÁ, D.: What Does Assuming Responsibility Mean? Towards the Concept of Imputation in Contemporary Ethics
FILOZOFIA 65, 2010, No 9, p. 893

The conceptual basis of the paper is the difference between two types of responsibility: (a) the agent's responsibility for his own acts and their effects; (b) a responsibility which is primarily oriented to the Other, about whom one is concerned and for whom one guarantees. The paper deals with this second meaning of responsibility: an imputation of a deed to somebody as its agent. The author explores the origins of the modern concept of imputation, its specific character and effectiveness, as well as its limitations. She focuses on three approaches: those of M. Weber, A. Giuliani and P. Ricœur. Weber's responsibility means a causal imputation. But it was not Weber, who introduced this way of defining the act's ethical value. Giuliani shows, how the theological concept of imputation is related to its later laicization in the theory of natural law. Ricœur argues that the real history of responsibility began after responsibility has been separated from the theological context. In conclusion it is showed, that although responsibility rooted in one's realizing the vulnerability of the Other differs from the responsibility of the agent for his own deeds, these are neither historically, nor theoretically two independent realms.

Keywords: Responsibility – Imputation – Agent – The power to act – Vulnerability of the Other – M. Weber – A. Giuliani – P. Ricœur

Otázka v názve je napohľad triviálna. Slovo *zodpovednosť* je natoľko frekventované, že azda niet sféry ľudskej činnosti ani sociálnej roly, kde by sme sa jej nedovoľovali. A to nielen retrospektívne, v súvislosti s činmi, ktoré sa už stali, ale aj s tým, čo sa ešte len má vykonať (a kde nám záleží na dobrom výsledku) alebo čo by sa mohlo stať (pričom máme obavy z problematického výsledku). Zároveň možno pozorovať určitú asymetriu medzi dožadovaním sa zodpovednosti za spáchané zlo na jednej strane a za vykonané dobro na strane druhej. Zodpovednosť sa nezriedka chápe ako sankcia za neoprávnené konanie, a teda spája sa len s posudzovaním správania toho, kto sa previnil. Aj M. Schlick si všimol túto tendenciu k predpojatosti voči subjektu zodpovednosti, keď poznamenal, že „oveľa menej námahy si dávame s identifikovaním toho, kto by si zaslúžil odmenu“ ([1], 33).

Vieme vôbec, čo v skutočnosti vyjadrujeme slovom zodpovednosť? Je nám zrejmé, čo znamená označiť niekoho ako zodpovedného a aký typ vzťahu k sebe máme na mysli, keď sami seba uznáme za zodpovedných? Autori state *O definíciách a definovaní* [2] upozorňujú na to, že naše každodenné aktivity vyžadujú presné, významovo jednoznačné a jasné jazykové vyjadrovanie: „Definície sú totiž práve tým, čo podstatným spôsobom

prispieva k charakteristike a identifikácii toho, čo má byť *skutočným jadrom vecí*“ ([2], 719). Stačí však nahliadnuť do bežného výkladového slovníka slovenského jazyka, aby v nás skrsli pochybnosti o tom, či slovám *zodpovednosť* a *zodpovedný* rozumieme jednoznačne.¹ Multikontextuálnosť späť s používaním termínu *zodpovednosť* si vyberá svoju daň v podobe rozptýlenosti jej zmyslu. Nejednoznačnosti odzrkadľuje aj teoretický diskurz okolo tohto termínu. M. Villey označuje zodpovednosť za hybridné slovo, ktoré sa používa konfúzne, aj keď na vysvetlenie dodáva, že polysémia tohto slova je výsledkom jeho evolúcie a že objasniť ho možno len tak, že v ňom odkryjeme jednotlivé naakumulované vrstvy zmyslu a vyzdvihneme rozdielne významové štruktúry alebo odlišné myšlienkové systémy ([4], 45). Ricœur kriticky poukazuje na to, že zodpovednosť je sémanticky roztriešteným pojmom ([5], 51). L. Engel, diagnostikujúci krízu zodpovednosti, upozorňuje na to, že „v snahe rozšíriť pole zodpovednosti, v snahe vidieť ju všade sa naopak samotný zmysel pojmu zodpovednosti stráca“ ([6], 32), a to dokonca aj zo sféry, v ktorej mali konštitutívne elementy zodpovednosti výsadné postavenie – zo sféry práva. A tak sa otázka v názve vracia s novou naliehavosťou.

V príspevku vychádzame z rozlíšenia medzi dvoma typmi zodpovednosti podľa toho, či ide o zodpovednosť konajúceho za svoje činy a ich následky, alebo o zodpovednosť primárne zameranú na druhého, o ktorého máme starosť, resp. za ktorého máme ručiť. Naším zámerom je ozrejmiť prvý z významov pojmu zodpovednosť, v základe ktorého je imputácia čiže pripísanie, pričítanie činu niekomu ako jeho pôvodcovi. Sledovanie procesu formovania moderného pojmu zodpovednosti ukazuje, že pojem imputácie nie je nový. Bude nás teda zaujímať jeho pôvod, jeho špecifikum a produktivnosť z hľadiska etiky, ale aj jeho limity. V tejto súvislosti si osobitne všimneme prístupy M. Webera, A. Giulianiho a P. Ricœura. Zodpovednosť u Webera súvisí s kauzálnou imputáciou následkov činov. Weber však nie je iniciátorom tohto modelu posudzovania etickej hodnoty činu. Analýzy A. Giulianiho a P. Ricœura sú zaujímavé tým, že obidvaja autori sa snažia preniknúť k prameňom moderného konceptu zodpovednosti. Giuliani sa sústreďuje na spojitosť medzi teologickou podobou pojmu imputácie a jeho následnou laicizáciou v teórii prirodzeného práva, zatiaľ čo z Ricœurovho prístupu vyplýva, že skutočné dejiny pojmu zodpovednosti začínajú až oddelením pojmu pripísateľnosti od teologického kontextu čiže principiálnym akcentom na schopnosť konajúceho byť subjektom imputácie. V závere sa snažíme ukázať, že hoci zodpovednosť prameniaca z vedomia zraniteľnosti druhého je inej povahy ako zodpovednosť konajúceho za svoje vlastné činy, nejde tu (ani historicky, ani teoreticky) o dva od seba nezávislé svety.²

¹ Stačí zalistovať v *Krátkom slovníku slovenského jazyka*, aby sme zistili, že termínom zodpovedať a zodpovedný sú priradené rôznorodé významy: napríklad odpovedať na niečo, obhájiť, objasniť svoje konanie, zložiť účty, byť povinný niesť následky, ale aj ručiť za niekoho, za niečo ([3], 571).

² V tomto príspevku by sme zároveň chceli reagovať na niektoré z plodných podnetov týkajúcich sa problematiky zodpovednosti, ako ich formulovala T. Sedová vo svojej úvahe o knihe *Dvojznačnosť etických pojmov* autoriek D. Smrekovej a Z. Palovičovej [7].

Etika zodpovednosti a kauzálna imputácia následkov. Prínos M. Webera. M. Weber vo svojej známej prednáške *Politika ako povolanie* z r. 1919 [8] jasne exponoval protiklad medzi etikou zodpovednosti a etikou presvedčenia a podal aj definíciu etickej zodpovednosti, a to v rámci reflexie vzťahu etiky a politiky. Niekedy sa možno stretnúť s názorom, že Weber ako prvý uviedol pojem zodpovednosti na etickú scénu.³ No ak posudzujeme Weberovu koncepciu zodpovednosti v kontexte s formovaním moderného pojmu zodpovednosti od jeho počiatkov, tak názor o jeho domnelom primáte v tomto smere treba prehodnotiť. Z hľadiska docenenia Weberovho prínosu pre súčasnú etiku však pokladáme za podstatné dve veci.

V prvom rade je to jeho upozornenie na to, že tak etika presvedčenia, ako aj etika zodpovednosti majú do činenia s rovnakým problémom – s problémom morálnej zodpovednosti –, pričom každá z nich sa s ním vyrovnáva inak. Weber síce obhajuje etiku zodpovednosti, netvrdí však, že by etika presvedčenia bola totožná s nezodpovednosťou. A nemyslí si ani to, že by tieto dva typy etických postojov boli absolútnymi protikladmi; chápe ich naopak ako komplementárne, poukazujúc na to, že ani stúpenec etiky zodpovednosti sa v istom bode svojho konania nevyhne konfrontácii s vlastným presvedčením ([8], 76). Rozdiel vidí v tom, že etika presvedčenia vymedzuje zodpovednosti miesto len v rámci obhajoby „čistého presvedčenia“ bez zreteľa na potenciálnu iracionalitu činov s tým súvisiacich, a umožňuje tak aktérom vyhnúť sa zodpovednosti za zlé následky svojho konania jej presunutím na druhých, resp. na nepriazeň vonkajších okolností. Naproti tomu z hľadiska etiky zodpovednosti „človek musí prevziať zodpovednosť za (predvídateľné) následky svojho konania“ ([8], 67). Morálna zodpovednosť sa teda vo Weberových očiach spája s vedomím istého záväzku, z ktorého vyplýva, že človek sa nemôže následkov svojho vlastného konania zbaviť ich prenášaním na iných, a to ani vtedy, keď iní ľudia nenaplnili očakávania konajúceho týkajúce sa ich dobrej vôle či dokonalosti. Aktér mal totiž vo svojom konaní s predvídateľnými vonkajšími prekážkami, k akým patria aj priemerné nedostatky druhých, počítat'.

Druhá vec, ktorú by sme v kontexte našej témy radi vyzdvihli, súvisí s tým aspektom Weberovej etickej vízie, ktorý zostáva na okraji pozornosti. Keď Weber hovorí o nemožnosti transferu zodpovednosti na druhých, používa termín „pričítať“, „pripísať“ (v nemeckom origináli *zurechnen*, v slovenskom preklade práce *Politika ako povolanie* z r. 1990 preložený voľnejšie ako *prisúdiť*). Weber tu vťahuje do hry termín, ktorý pôvodne nepatrí do terminologického inštrumentária etiky, no napriek tomu nám umožňuje pochopiť, na základe čoho sa má niekto za svoje činy zodpovedať. Zodpovedný za následky nie je nik iný ako ten, kto je ich pôvodcom, no dôležité je to, aby svoju zodpovednosť uznal. A uzná ju tým, že následky *pripíše* svojmu vlastnému konaniu, čím sa potvrdí ako ich pôvodca. Weber doslova píše, že človek vyznávajúci etiku zodpovednosti „nepocit'uje potrebu prenášať na iných ľudí následky svojho vlastného konania, ak ich mohol

³ T. Machalová, autorka kapitoly „Etika zodpovednosti“ v *Dejinách etického myslenia v Európe a USA*, neformuluje svoj názor takto vyhranene. Poukazuje na to, že nemecký sociológ Max Weber ako prvý uvažoval o etike zodpovednosti ako o protiklade etiky zmýšľania ([9], 675).

predvídať. Povie: Tieto následky prisúďte (doslova *pripište* – D. S.) môjmu konaniu“ ([8], 67). Optika zvýrazňujúca vo Weberovej koncepcii zodpovednosti termín pripísania (imputácie) nám umožňuje začleniť túto koncepciu do rámca širšieho teoretického diskurzu, na počiatku ktorého stála idea imputácie a ktorý vyústil v 20. storočí do teoretickej autonómizácie etiky zodpovednosti a do etablovania zodpovednosti ako novej etickej paradigmy. Zároveň nás nabáda vysloviť záver, že dejiny moderného pojmu zodpovednosti nezačínajú Weberom, hoci on sám je ich neoddeliteľnou súčasťou.

Ak chceme tento predbežný a parciálny záver overiť, treba odpovedať na otázku: Odkiaľ sa vzala a z čoho rezultuje schopnosť pripísania (imputácie)? Kde má tento termín – ktorý, ako vyplýva z uvedeného kontextu, vôbec nie je podružný, pokiaľ ide o porozumenie významu morálnej zodpovednosti –, svoje korene? Weber túto otázku detailnejšie nerieši a nenachádzame na ňu odpoveď ani etymologickým rozborom slova *zodpovednosť*, ktoré v sebe nesie idey sľubu, záväzku aj garancie.⁴ Poskytujú nám ju však iní autori: taliansky predstaviteľ filozofie práva A. Giuliani v článku *Imputácia a zdôvodnenie* [10], opierajúc sa o prirodzenoprávnu teóriu S. von Pufendorfa, a P. Ricœur vo viacerých svojich textoch, predovšetkým v diele *Sám sebou ako iný* [11] a v článku *Pojem zodpovednosti* [5], venovanom sémantickej analýze tohto pojmu a metodologicky inšpirovanom významným nemeckým historikom 20. storočia R. Koselleckom a jeho metódou historickej sémantiky pojmov čiže skúmaním významu pojmov v historickom kontexte a v historickom pohybe.

Laicizácia teologickej formy imputácie ako predpoklad modernej koncepcie zodpovednosti. Pohľad A. Giulianiho. Prístup usúvzťažňujúci modernú koncepciu zodpovednosti s filozofiou pripísateľnosti obhajoval ešte pred Ricœurom taliansky predstaviteľ filozofie práva A. Giuliani. Všeobecnejšie mu išlo o overenie predpokladu, podľa ktorého štruktúru a riešenia v oblasti práva podmieňujú filozofické premisy. Jeho východisková téza znie takto: „Moderná koncepcia zodpovednosti predpokladá *filozofiu pripísania* a ideu zvrchovaného ‚Rozumu‘ a spája sa s filozofickými premisami morálky povinnosti“ ([10], 85). Z hľadiska objasnenia otázky pôvodu termínu imputácie pokladáme Giulianiho pohľad za užitočný v tom, že v porovnaní s Ricœurom postupuje ešte ďalej proti prúdu modernej koncepcie zodpovednosti: V základe modernej právnej zodpovednosti identifikuje teologický pojem pripísania. Prítom tvrdí, že termíny *imputácia*, *morálna príčina* a *sloboda vôle*, ktoré sa objavujú aj v našom bežnom slovníku, majú teologický pôvod, a teda že modernú koncepciu zodpovednosti by sme nepochopili, keby sme tento fundament ignorovali. Predmetom jeho analýzy je Pufendorfova prirodzenoprávna teória, konkrétne otázka o filozofickom základe Pufendorfovej teórie pripísania. Podľa Giulianiho jedným z inšpiračných zdrojov Pufendorfovej teórie pripísania bol scholastický teológ a metafyzik Suarez. Zo Suarezovho hľadiska súdom pripísania je božský súd. Morálne uvažovanie o čine sa vždy týkalo normy, čo znamenalo, že zodpovednosť neexistovala bez záväzku: Pripísanie bolo dôsledkom porušenia normy. Lenže norma bola človeku

⁴ K etymológii slova *zodpovednosť* pozri detailnejšie [4].

sprostredkovaná zvonku, a teda jej pôvodcom nebol samotný človek. „Morálnou príčinou pripísania je Boh, pretože on je princípom zaväzujúcej sily zákona“ ([10], 87). Vzniká otázka: V akej podobe sa teologický pojem pripísania premietol do moderného prirodzeného práva?

Giuliani začína svoju reflexiu o Pufendorfovi spochybnením všeobecne akceptovanej mienky, v zmysle ktorej Pufendorf doviedol do krajných dôsledkov dištinkciu medzi moralitou a legalitou, medzi súdom vlastného svedomia a spravodlivosťou. V skutočnosti podľa Giulianiho zostala pred vyšetrovaním svetského sudcu uchránená len tá oblasť svedomia, ktorá sa týkala „actus mere interni“ čiže najvnútornejšej oblasti svedomia ([10], 85). Z tejto interpretačnej perspektívy sa mu prirodzené právo u Pufendorfa javí hlavne ako morálna filozofia chápaná ako *scientia practica* s jej troma súčasťami: morálkou povinnosti, subjektívnym a formalizovaným rozumom, reprezentujúcim rozklad klasického pojmu intuitívneho a sociálneho rozumu, a teóriou pripísania. Za jej jadro pokladá teóriu pripísania, vo vzťahu ku ktorej je teória zodpovednosti v subordinovanom postavení ([10], 86).

Zaujíma nás, v čom podľa Giulianiho spočíva prínos Pufendorfovej teórie pripísania k modernej koncepcii zodpovednosti. Pojem imputácie totiž nie je schopný objasniť fenomény morálneho sveta, pokiaľ sa konanie individua vysvetľuje výhradne vonkajšími, „fyzickými“ príčinami. Až rozlíšenie medzi „fyzickými príčinami“ a „morálnymi príčinami“ konania z neho robí pojem mravne relevantný. Z Giulianiho úvah vysvitá, že Suarez popri fyzických príčinách odhalil aj také účinky konania, ktorých príčina nie je fyzická, ale ktoré majú svoj pôvod v ľudskej vôli ako ich slobodnej (a teda morálnej) príčine. Suarez však dospel ku „krajne subjektivistckej koncepcii slobody vôle“ ([10], 86), keďže z jeho hľadiska sa v očiach Boha ako pôvodcu pripísania fyzické elementy konania javia pri posudzovaní jeho morálnej hodnoty ako nepodstatné.

Pufendorf rozvíja svoju teóriu pripísania v rámci opozície medzi „fyzickými príčinami“ a „morálnymi príčinami“ konania ([10], 88). Táto dištinkcia mu umožňuje vyčleniť fundament morálky – ľudskú slobodu v jej nezávislosti od vonkajších príčin konania, čo podľa Giulianiho dovoľuje chápať prirodzené právo ako vedu o princípoch regulujúcich ľudské správanie človeka ako morálnej bytosti. No na druhej strane je podstatné to, že pri posudzovaní mravnej hodnoty konania sa „fyzické“ príčiny konania nepokladajú za irelevantné. Na pozadí Giulianiho interpretácie sa ukazuje, že Pufendorf chápe pripísanie zodpovednosti v úzkej spojitosti s kategóriou povinnosti. V popredí je skutočnosť, že individuum disponuje schopnosťou vnútiť si pravidlá, čo znamená, že o zodpovednosti sa nedá hovoriť mimo kategórie povinnosti. No „povinnosť by bola absurdná bez uznania slobody individua“ ([10], 86). Inými slovami, len dobrovoľné činy človeka, ktorých následky sú pripísateľné ľudskému životu, pričom v ich základe je ľudská vôľa ako ich slobodná príčina, sú z Pufendorfovho pohľadu morálnymi činmi. O morálke a zodpovednosti sa teda dá uvažovať len tam, kde existuje možnosť voľby, čiže kde ľudia majú možnosť konať inak aj v situáciách, kde by sa od nich vyžadovalo jednoznačné podriadenie sa povinnosti. A keďže predpokladom imputácie je slobodná vôľa, imputácia je „deklaratívnym súdom individua“ ([10], 88 – 89), a nie súdom konštitutívnym, ako je to v scholastickej koncepcii

cii. To znamená, že jej autorom aj adresátom zároveň – čiže tým, kto sa vyhlasuje za morálneho pôvodcu, za slobodnú príčinu fyzických následkov konania – je samotné individuum.

Giuliani vyzdvihuje Pufendorfov príspevok k laicizácii teologickej doktríny imputácie, a to v dvoch smeroch. V prvom rade z hľadiska prehodnotenia scholastického pojmu pripísania tak, aby tento pojem neviazol v prezumpcii viny (ako je to v prípade, keď sa morálna hodnota činu posudzuje bez zreteľa na vonkajšie príčiny) a aby dovoľoval objasniť fenomény morálneho sveta bez odkazu na Boha ako princíp záväznosti zákona, a teda aj morálneho pripísania. Ukazuje sa, že Pufendorf si uvedomoval nebezpečenstvo, aké pre individuum znamená akt jednoznačného pripísania činu jeho pôvodcovi. „Pufendorf chápe, že hľadisko morálnej imputácie nemá byť výhradné: Nevyhnutným predpokladom morálneho pripísania je v prvom rade fyzická udalosť. V prehodnotení zákonov fyzickej kauzality vidí obranu práv obvineného. Púha morálna zodpovednosť by dala svetskému sudcovi enormnú moc: Obvinený má priznať pravdu, ktorú sudca už pozná“ ([10], 89). Druhý aspekt laicizácie vykonanej Pufendorфом je vtelený do princípu, podľa ktorého sudca nemôže vymerať trest nezávisle od jeho striktného stanovenia zákonodarcom. V potvrdení tohto princípu nachádza Giuliani liberálny element Pufendorfovej doktríny.

Ak je však opodstatnený názor, že Pufendorfova koncepcia imputácie sa zrodila ako výsledok laicizácie teologickej doktríny tak, aby vyhovovala požiadavkám svetského tribunálu, vyvstáva otázka, či sa tým vyhla rizikám, ktoré v sebe niesla teologická doktrína. Giuliani túto otázku artikuloval vo vyhrotenejšej podobe: Podarilo sa Pufendorfovi eliminovať nebezpečenstvá a omyly, ktoré sú nevyhnutné, ak prijmeme príliš dokonalý model ľudského súdu? Podľa neho existuje viacero dôvodov, ktoré pozitívnu odpoveď na túto otázku spochybňujú. Prirodzené právo je v skutočnosti prísny postup imputácie, v ktorom sú riešenia každého konfliktu ustanovené vopred. Takýto postup vylučuje intersubjektívnu komunikáciu v procese (spory, námietky), čím devalvuje procedurálny moment procesu. Právna imputácia zostáva v zásade morálnou imputáciou, keďže samotný trest je koniec koncov dôsledkom morálnej viny. A ak je vina prejavom vôle zasluhujúcej odsúdenie, tak svedčenie obvineného je najlepším dôkazom svedčiacim proti nemu samému. V kontexte našej témy je však podstatné to, že z perspektívy Giulianiho interpretácie Pufendorfova prirodzenoprávna teória implikuje princípy správania človeka ako morálnej a zodpovednej bytosti, a to do tej miery, do akej človek neočakáva odplatu za svoje činy zvonka, ale do akej si záväzky stanovuje sám na základe uznania seba samého ako slobodnej príčiny svojho konania.

Imputácia ako modalita schopného človeka. Optika P. Ricœura. Ricœurova koncepcia zodpovednosti vyrastá z presvedčenia, že človek má špecifickú schopnosť, ktorou vstupuje do morálneho sveta – a to schopnosť imputability (pripísateľnosti) ([12], 37). Ricœur dokonca organicky včleňuje imputabilitu, a jej prostredníctvom schopnosť byť zodpovedný, do celého radu ďalších schopností človeka (napríklad hovoriť, konať, rozprávať o sebe, uznať sa, realizovať sa atď.), vďaka ktorým je podľa neho človek bytosťou

disponujúcu schopnosťami („l’homme capable“) ([13], 581).⁵ Zodpovednosť má uňho tento antropologický fundament. Logicky sa vynára otázka: Ako sa Ricœur dopracoval k idei imputácie ako referenčného pólu pojmu morálnej zodpovednosti a v čom vidí jej význam pre morálku?

Ricœurova sémantická analýza pojmu zodpovednosti je motivovaná snahou porozumieť tomuto pojmu na pozadí preskúmania procesu jeho historického vývinu. Ricœur totiž kriticky hodnotí fakt, že zatiaľ čo vo svojej klasickej právnej podobe, ustálenej od začiatku 19. storočia, je pojem zodpovednosti jednoznačne definovaný – v civilnom práve cez povinnosť nahradiť škodu spôsobenú vlastnou vinou, ktorá je v určitých prípadoch vymedzená zákonom, a v trestnom práve prostredníctvom povinnosti podrobiť sa trestu –, v morálnej rovine „konceptuálnu scénu ovládli nejasnosti“ ([5], 41). Prekvapuje ho, že tento termín je pomerne nový a bez viditeľnej stopy vo filozofickej tradícii, na ktorú by sa dalo odvolať; rozpaky v ňom vyvoláva aj proliferácia a roztrieštenosť termínu *zodpovednosť* v jeho bežnom použití vrátane jeho rozmanitých významových dodatkov (zodpovedať za dôsledky činov, za druhých, za budúcnosť atď.) a v neposlednom rade aj tlak iných, podstatne mladších konkurenčných pojmov, ktorému je pojem zodpovednosti vystavený (napríklad riziko alebo solidarita).

V snahe rozptýliť tieto nejasnosti a vyhnúť sa polysémii termínu *zodpovednosť* ponecháva bokom etymologické súvislosti (kde zodpovednosť implikuje možnosť „odpovedať na“, napríklad na otázku, na výzvu, na príkaz, ale aj „zodpovedať za“ v širokom zmysle slova) a volí inú stratégiu. No aj tá má svoju predohru, vo svetle ktorej sa dôvod jeho odklonu od sémantického poľa slovesa *zodpovedať* stáva zrejmejším. Ricœur si všimol, že v právnej definícii zodpovednosti sa osobitný dôraz kladie na ideu záväzku, resp. povinnosti (fr. obligation), a to záväzku nahradiť škodu alebo povinnosti podrobiť sa trestu. „Zodpovedný je každý, kto sa podriaďuje týmto povinnostiam“ ([5], 41). No ani na úrovni morálnej zodpovednosti – napriek nejasnostiam a dvojznačnostiam, akými je dnes tento termín zaťažený – referencia na záväzok/povinnosť nezmizla, aj keď povinnosť sa tu týka vykonania niečoho, čo presahuje rámec náhrady škody a podstúpenia trestu (napr. záväzok splnenia povinností, prevzatia určitých úloh, dodržania sľubov).

Ricœur sa teda obracia do minulosti, aby v predpolí klasického právneho pojmu zodpovednosti (ktorý sa mu javí ako významovo presný) siahol po jeho predchodcovi, po zakladateľskom pojme, ktorý by v sebe obsahoval odkaz na povinnosť a o ktorom predpokladá, že tvorí teoretickú výstuž nielen právneho, ale aj morálneho pojmu zodpovednosti, hoci vystupuje pod iným označením. Jeho hlavnú ideu možno charakterizovať takto: Zakladateľský pojem treba hľadať mimo sémantického poľa slovesa *zodpovedať/od-*

⁵ Ideu *schopného, spôsobilého človeka* (l’homme capable) rozvíja Ricœur v kontrapozícii k tendencii posudzovať ľudí podľa ich výkonnosti, keď sa neberie ohľad na ich schopnosti a možnosti ich realizácie. (Napríklad choroba človeka nielen obmedzuje v jeho moci konať, ale robí ho neschopným aj tým, že ho vystavuje utrpeniu.) Ako poznamenáva J. Sivák, Ricœur bol najprv fenomenológom „vinného človeka“. Cez hermeneutiku a naráciu sa prepracoval k pojmu *schopného človeka* (človeka konajúceho a trpiaceho) ([18], 36).

povedať, a to v sémantickom poli slovesa *imputovať*, *pripísať*. „Pôvodný vzťah k záväzku/povinnosti spočíva v imputácii“ ([5], 43). Ďalej si všíma slovníkovú definíciu imputácie z 18. storočia: „Pripísať čin niekomu znamená prisúdiť mu ho ako jeho skutočnému pôvodcovi, dať mu ho takpovediac na jeho účet a urobiť ho zaň zodpovedným“ ([5], 44). Táto definícia mu dovoľuje vyzdvihnúť dva aspekty implicitnej štruktúry imputácie: referenciu na agensa⁶ (vyjadrenú frázou „pripísať čin niekomu ako jeho skutočnému pôvodcovi“) a metaforu účtu (v zmysle „pripísať čin na jeho, t. j. pôvodcov účet“) ([5], 45). Z jeho hľadiska všetky významné pokusy o konceptuálne uchopenie pripísateľnosti sa odohrávajú na pozadí jazyka využívajúceho metaforu účtu, ktorá si dodnes uchováva stabilné miesto v našich kultúrach a v bežnom jazyku sa hojne vyskytuje. Ako si vysvetlíť spojitosť tejto – morálnemu hľadisku navonok cudzej – idey účtu s morálnym hodnotením správania? Sloveso *pripísať* možno totiž použiť aj v neutrálnom význame, teda bez zvláštnej morálnej konotácie (napríklad „pripísať niečo niekomu“, povedzme dielo autorovi). Ricœurovi však ide o jeho užší význam týkajúci sa morálnej kvalifikácie činu a vyjadrený v *súde pripísania*. Ak si všimneme etymológiu slova *imputácia*, zistíme, že latinské sloveso *putare*, ako dokladá E. Benveniste, implikuje ako jednu zo svojich zložiek kalkul: Používa sa aj v zmysle „súdiť“, „zvážiť“, „hodnotiť“, čiže „dôjsť k záveru po overení všetkých elementov problému tak, ako sa overuje účet“ ([14], 154). Metafora účtu – v kontexte, aký má na mysli Ricœur – sugeruje ideu zvláštneho druhu zúčtovania v podobe morálnej pripísateľnosti slabostí a zásluh, analogickému účtovnej knihe s dvomi položkami (zisky a straty), ako druhu pozitívnej, resp. negatívnej bilancie ([5], 45). A práve schopnosť podrobiť sa morálnemu súdu, v ktorom sa čin posudzuje v takomto dvojpólovom či „dvojpoložkovom“ morálnom zúčtovaní – v termínoch dovolený/nedovolený, odsúdeniahodný/chvályhodný –, robí z pripísania morálny akt. Imputáciou je „akt, ktorým pokladáme konajúceho za zodpovedného za činy, ktoré samy osebe sú považované za dovolené alebo nedovolené“ ([11], 121). Morálna zodpovednosť sa teda rodí v momente imputácie čiže v momente konfrontovania vykonaného činu s určitou formou záväzku alebo zákazu. Pripísaním činu na vlastný účet konajúci uznáva povinnosť niesť zaň následky, zodpovedať zaň.

V pripísateľnosti sa podľa Ricœura subjekt uznáva vo svojej schopnosti pristúpiť k sebe ako k pôvodcovi svojho vlastného konania. Ricœur zvlášť podčiarkuje tento aspekt implicitnej štruktúry pripísania, t. j. *schopnosť* konajúceho pripísať si čin. Pripomína, že počínajúc Pufendorom sa principiálny akcent pri pripisovaní činov a udeľovaní milosti hriešnikovi kladie práve na schopnosť agensa, a nie na zvrchovanú „spravodlivosť“ Boha. V tejto súvislosti pokladá doktrínu prirodzeného práva ľudí nielen za nezávislú od teologického zdroja, ale aj za priamo protikladnú tomuto zdroju ([5], 47). Vyzdvihuje tiež pojem imputability v zmysle „schopnosti imputácie“ u Kanta. Morálnu formu imputácie u Kanta vníma ako „súd pripísania odsúdeniahodného činu niekomu ako jeho skutočnému

⁶ Slovo *agens* (konajúci) je tu slovenským ekvivalentom Ricœurovho termínu *agent* a preberáme ho z terminologického slovníčka, ktorým J. Sivák doplnil svoj preklad Ricœurovej práce *Čas a literárne rozprávanie* ([15], 263).

pôvodcovi“ ([5], 47). Silu idey pripísateľnosti u Kanta vidí v spojení dvoch pôvodnejších ideí: v prirátaní činu konajúcemu (agensovi) a v morálnej (celkove negatívnej) kvalifikácii tohto činu. Zároveň pripomína, že v pozadí idey morálnej imputácie činu je Kantov pojem slobodnej spontaneity, čím chce zdôrazniť, že pripísanie činu predpokladá individuum schopné iniciatívy v zmysle moci byť nepodmieneným počiatkom série javov.

Ricœurov historický záber pri odhaľovaní vývinových transformácií pojmu zodpovednosti vo význame imputácie (pripísania činu niekomu) je však oveľa širší než u Giulianiho, aj keď mieri opačným smerom. Jeho skúmanie sa nezastavuje na „hornom toku“ vývinu moderného pojmu zodpovednosti, ale posúva sa aj po jeho prúde. Z tejto rozšírenej perspektívy, premost'ujúcej historické korene idey zodpovednosti s jej súčasnými podobami, sa Ricœur snaží ukázať, že popri línii, ktorá spájala termín pripísania s filozofickými premisami morálky povinnosti, existuje aj úsilie rozpracovať ho mimo kantovského dedičstva.

Imputácia a askripcia: Na pozadí týchto dvoch pojmov v ich kolízii a v ich opätovnom priblížení sa Ricœur usiluje zachytiť tie posuny vo význame pojmu zodpovednosti, ktorých spoločným menovateľom je „zrušenie jarma záväzku/povinnosti“ ([5], 51). Ricœur charakterizuje súčasnú ideu zodpovednosti výrazom *roztrieštený pojem*. Ak si pôdu, na ktorej moderný pojem zodpovednosti vyrastá, predstavíme ako experimentálne pole, tak sa dá povedať, že na jeho jednej strane stojí Kelsen a neokantovská škola s ich snahami podriaďiť imperatívu povinnosti (čiže – vyjadrené Ricœurovým jazykom – „moralizovať“) čin, jeho následky aj vyvedenie zodpovednosti ako formy odplaty za konanie, ktoré je v rozpore so zákonom. Na opačnej strane sa odvíja proces, pre ktorý Ricœur použil výraz „demoralizácia koreňa imputácie“ ([5], 52), aby tak charakterizoval pokusy reštaurovať pojem „schopnosti“ konať. V tomto kontexte si osobitne všima príspevok analytickej filozofie reprezentovanej P. Strawsonom a jeho teóriou askripcie v práci *Individuá (Individuals, 1959)*. Ricœur pritom hľadá odpoveď na otázku prechodu od ktoréhokoľvek individua k individu v jeho zvláštnej konštitúcii, ktorou sa vyznačuje každý z nás. Odpoveď na ňu nachádza v teórii askripcie. Ricœur si osvojil Strawsonov pojem askripcie. Označuje ním jedinečný jazykový fenomén pripísania určitých predikátov určitým osobám, vychádzajúc z pravidiel, ktoré spolu definujú osoby ako unikátne súcna, „základné jednotliviny“ (fr. *particuliers de base*; angl. *basic particulars*) ([11], 43, [5], 53). Osoba je tu definovaná prostredníctvom referencie na určité fyzické a psychické predikáty, ktoré sú „jej“ a ktoré ju identifikujú, resp. individualizujú. V pozadí označenia samého seba za pôvodcu svojich činov je teda podľa Ricœura vzťah „seba“ k celku svojich činov. „Vzťah medzi činom a agensom je tak zastrešený určitou teóriou askripcie, teda pripísaním špecifických predikátov základným jednotlivinám bez zreteľa na vzťah k morálnej povinnosti a len z hľadiska identifikujúcej referencie na základné jednotliviny“ ([5], 53). Teória askripcie je pre Ricœura zaujímavá tým, že nevyžaduje odvolávanie sa na „metafyziku podstaty“, ale že si vystačí s nevyhnutnými lingvistickými pravidlami identifikácie osoby prostredníctvom askripcie. Askripcia je podľa Ricœura efektívna vtedy, keď konajúci dokáže označiť sám seba, keď je schopný sám seba pomenovať. Od imputácie sa odlišuje tým, že nejde o výpoveď verdiktívneho typu. Dôležitosť schopnosti agensa

označiť sa za pôvodcu svojich činov sa ukazuje najmä tam, kde je zložité identifikovať zodpovedné individuum vzhľadom na komplexnosť podujatia zahŕňajúceho viacerých agensov. Ricœur netvrdí, že teória askripcie sama osebe postačuje na rekonštruovanie pojmu zodpovednosti tak, aby bol menej závislý od idey povinnosti (či už povinnosti nahradiť škodu, alebo povinnosti podstúpiť trest). Vyzdvihuje však jej zásluhy pri iniciovaní skúmania problému morálne neutrálneho konania, čo vníma ako prvý krok k oddeleniu právnej dimenzie zodpovednosti od dimenzie morálnej ([5], 54). A zaujíma ho aj z hľadiska povýšenia dôvery individua vo vlastnú moc konať na reflexívnu úroveň. Moc konať sa spája s fenoménom *iniciatívy*, ktorá sa zviditeľňuje cez „*intervenciu* pôvodcu činu do behu sveta, intervenciu, ktorá spôsobuje vo svete efektívne zmeny“ ([11], 133). Práve tá je totiž z Ricœurovho hľadiska predpokladom pripísania zodpovednosti.

Paul Ricœur

s ideou záväzku reparácie, dnes sa tento jej status javí ako veľmi krehký“ ([5], 57). Ak vezmeme do úvahy fakt, že v štruktúre imputácie je implicitne prítomný element viny (pričom zodpovednosť za následky a s ňou spojená vina vyvierajú z faktu uznania seba ako pôvodcu konania), tak fenomén zodpovednosti bez viny sa môže javiť aj ako dôsledok ústupu idey imputácie a s ňou spojenej idey viny pod tlakom iných konkurenčných

Sledujúc ďalší vývin a transformácie právneho aj morálneho pojmu zodpovednosti, Ricœur sa pozastavuje nad morálne neutrálnou figúrou zodpovednosti, v dejinách právnej zodpovednosti známou ako *zodpovednosť bez viny*. Tento pojem skrýva v sebe paradox, keďže pripúšťa možnosť prevziať zodpovednosť za škodu bez toho, aby pôvodca činu uznal svoju vinu. Zodpovednosť tu nevyplýva z viny konajúceho, ale z poškodenia subjektívnych práv.⁷ Dovoľuje teda zodpovednému nielen „vykúpiť si“ istú beztrestnosť, ale aj „vyviniť sa“, a to cestou jednoduchého záväzku nahradiť spôsobenú škodu. Ricœur vidí situáciu tak, že kým „v klasickom civilnom práve bola idea viny oddelená od idey trestu, hoci zostala naďalej spojená

⁷ Korene tejto koncepcie zodpovednosti siahajú k teóriám prirodzeného práva. Akt odškodnenia, ako zdôraznil už Giuliani, vyviera z prirodzeného práva ([10], 92).

pojmov, ako sú solidarita, bezpečnosť, riziko. Ricœur pokladá za dôležité čeliť tomuto trendu, čo má svoju logiku. Problém prístupu založeného na prioritnej starosti o bezodkladné odškodnenie obetí totiž spočíva v tom, že sankcie sa odsúvajú bokom, keďže obžalovanému v skutočnosti nie je pripísaná vina, ale len porušenie zákonnej normy. Vytvára sa tým priestor na kalkulácie s enormným rozšírením sféry rizikového správania.

Predsa však vzniká istá pochybnosť ohľadom tohto pohľadu na stav vecí. Evolúcia zodpovednosti, ako ju predpokladá Ricœur, sugeruje ideu, akoby zodpovednosť najprv takpovediac „zmizla“ v tieni verejne akcentovanej a akceptovanej solidarity, aby sa následne vynorila prostredníctvom intenzívnej snahy určiť za každú cenu zodpovedného čiže niekoho, kto by nahradil vzniknutú škodu. Výkon práva na reparáciu utrpenej škody (t. j. vyvodenie objektívnej zodpovednosti) sa deje bez zreteľa na akékoľvek dokazovanie viny čiže bez posúdenia subjektívnej stránky veci, t. j. spojitosti medzi činom a jeho pôvodcom. Vnucuje sa otázka opodstatnenosti takéhoto totálneho vypudenia idey viny zo štruktúry pripísania zodpovednosti, ktoré vo svojej interpretácii vývinu pojmu zodpovednosti predkladá Ricœur. E. Balibar totiž tvrdí, že hoci tendencia potlačiť alebo odsunúť referenciu na vinu je latentne prítomná v schéme každej imputácie, nemožno ju z predstavy zodpovednosti, zodpovedného subjektu ani z morálnej antropológie, o ktorú sa idea zodpovedného subjektu opiera, vylúčiť (ak len nejde o právny exces). Argumentuje pritom neeliminovateľným charakterom hodnotového súdu, resp. hodnotenia činov, vo vzťahu ku ktorým určujeme zodpovednosť, takže podľa neho prakticky „niet axiologicky neutrálnych činov“ ([16], 291).

Ricœurova sémantická analýza sa primárne koncentruje na význam slova *zodpovednosť*, ako sa konštituoval na pôde modernej morálky individualizmu. Z tohto hľadiska subjekt preberá na seba zodpovednosť v okamihu pripísania si konania na vlastný účet. Ricœur si však uvedomuje, že len čo sa v centre pozornosti právnej zodpovednosti ocitá problematika obetí, rizika nehôd a utrpených škôd, nemožno už ideu morálnej zodpovednosti uspokojivo vysvetliť referenciou na pripísanie činu jeho pôvodcovi, čiže redukovať ju na vzťah individua k vlastným činom a ich následkom. Od momentu, keď do hry vstupuje druhý, opúšťa Ricœur predstavu o ideí pripísateľnosti ako jednotnom kľúči definovania právnej aj morálnej zodpovednosti. Upozorňuje naopak na závažné zmeny v *predmete* zodpovednosti, vyjadrené v diferenciacii medzi jej právnou a morálnou rovinou, v pozadí ktorých identifikuje rozdielne reality, na ktoré sa zodpovednosť vzťahuje. Zatiaľ čo v právnej rovine sa za zodpovedného naďalej pokladá pôvodca následkov vlastných činov a v tomto rámci spôsobených škôd ([5], 62), v morálnej rovine sa predmetom zodpovednosti odteraz stáva „zraniteľný druhý a vo všeobecnosti zraniteľná situácia ako taká“ ([5], 63). Je zrejme, že idea zraniteľnosti a krehkosti druhého vrátane *budúcej* zraniteľnosti človeka a jeho prostredia (v pozadí ktorej stoja Lévinas a Jonas), signalizuje typ zodpovednosti odlišný od povinnosti neškodiť, resp. prevziať zodpovednosť len za to, čo sa stalo a čo záviselo od iniciatívy individua. Fundamentom tohto druhého typu zodpovednosti je schopnosť „zodpovedať za“ (niekoho/niečo) v zmysle *starosti o druhého*, a to do tej miery, do akej bol niekomu *zverený*, ba dokonca aj nad tento rámec. Tento posun v predmete morálnej zodpovednosti odzrkadľuje fakt, že agens nie je izolované individu-

um konfrontované výhradne s vlastnými činmi. Totiž ešte skôr, ako je tu agens, vždy je tu už niekto, kto je jeho konaniu vystavený, kto je takpovediac jeho trpným prijímateľom a kto vznáša požiadavky na svoju existenciu a jej kvalitu, a teda vyzýva, resp. zaväzuje konajúceho, aby prevzal zodpovednosť vo vzťahu k druhému a za druhého ešte pred samotným svojím konaním. Akcentom na starosť o zraniteľného druhého (či už blízkeho, alebo generačne vzdialeného) potvrdzuje Ricœur dôležitosť hľadiska intersubjektivity ako filozofickej témy prvoradého významu, čím de facto dodatočne rehabilituje to sémantické pole slovesa *zodpovedať*, ktoré pri skúmaní vývinu moderného pojmu zodpovednosti pôvodne nebral do úvahy.

Na záver. Pokúsme sa rezumovať prínos, ale aj limity pojmu zodpovednosti spočívajúceho v idei imputácie, implikujúcej záväzok skladať účty za svoje činy. V pripísaní činov na účet niekoho ide o zodpovednosť obrátenú do minulosti, presne časovo a priestorovo ohraničenú, vzťahujúcu sa na činy, ktoré už boli vykonané, a teda na efekty a škody, ktoré už boli odhalené. Jej nespornou výhodou je to, že nepripúšťa pochybnosti o tom, kto a za čo je zodpovedný. Subjekt preberá na seba zodpovednosť od momentu pripísania si činov na vlastný účet, od momentu, keď sa uzná ako ich pôvodca. V tejto súvislosti sa dá dokonca povedať, že akt pripísania činov na účet ich pôvodcu je nástrojom s dvojitým ostrím. Na jednej strane umožňuje presne limitovať zodpovednosť, určiť zodpovedného a zaviazat' ho nahradiť škodu, resp. podrobiť sa sankcii. Tým sa oslabuje tendencia vyhnúť sa zodpovednosti či nechať ju rozplynúť v jej neadresnom presúvaní zo subjektu na subjekt. Na druhej strane však svojou nekompromisnou jednoznačnosťou neumožňuje vyviazať sa zo zodpovednosti, čo si iste uvedomil každý, kto sa niekedy vyjadril v zmysle: „To si nevezmem na svoje tričko“. Táto metafora je výrazom nevôle vykonať niečo riskantné, čoho výsledok sa javí neistý, pričom by konajúci *musel* prevziať plnú zodpovednosť, ak by sa rozhodol konať. Pripísaním si činu na vlastný účet sa totiž verdikt o zodpovednosti a vine stáva definitívnym a nezvratným bez možnosti ospravedlniť svoj čin alebo zmierniť jeho následky hľadaním poľahčujúcich okolností (napr. odvolávaním sa na limitované informácie, nepriazeň osudu, nešťastnú zhadu okolností a pod.). Problémom pripísateľnosti je aj to, že vzťah medzi činom a individuum ako jeho pôvodcom v nej dominuje nad starosťou o druhého, nad utrpením obeť. No rozšírenie predmetu zodpovednosti o problematiku druhého logicky vysúva do popredia otázku jej limitov v čase aj v priestore. Ricœur upozorňuje na to, že nelimitovaná zodpovednosť by mala opačný efekt, než aký od nej očakávame: Zmenila by sa na ľahostajnosť. V súvislosti s presunom predmetu zodpovednosti na zraniteľného druhého preto pokladá za dôležité opätovne sa vrátiť k aspektu imputácie. Pripísateľnosť s jej implicitnými záväzkami, ktoré konajúci uznáva, ohraničuje možnú neurčitost' zodpovednosti a vo vzťahu konajúceho k činom potvrdzuje charakter činu ako „môjho“ činu, čo by nelimitovaná zodpovednosť spochybnila.

Koncepcia zodpovednosti, v ktorej jadre pretrváva vzťah k záväzku, nepochybne kontrastuje s postmodernými víziami tematizujúcimi problematiku zodpovednosti na pozadí deklarovaného „súmraku povinnosti“. Je tu však otázka: Do akej miery je opod-

statnený prístup, ktorý teoretický a historický vývin pojmu zodpovednosti spája temer výlučne s referenciou na vzťah konajúceho k vlastným činom, resp. ktorý zodpovednosť v jej morálnej dimenzii – v zmysle schopnosti *zodpovedať za druhého* – situuje až do obdobia súčasných transformácií tohto pojmu? Primárne monologické chápanie etického procesu, ktoré akoby ponechávalo v zátvorkách záväzok konajúceho voči druhým a voči svetu, vyvoláva pochybnosti, čo napokon uznáva aj Ricœur, keď zdôrazňuje, že „práve preto, že sme v prvom rade zodpovední za druhého, stávame sa zodpovednými za škodu“ ([5], 63). Inými slovami, hľadisko príslušnosti subjektu zodpovednosti k určitej forme sociálnosti čiže hľadisko intersubjektivity nie je sekundárne v nijakej vývinovej fáze tohto pojmu. Podľa J.-L. Genarda chápanie zodpovednosti v spojitosti so schopnosťou byť počiatkom konania zodpovedá klasickej koncepcii moderny s jej triumfom subjektivity a individualizmu. Genard však nevníma veci tak jednoznačne. Myslí si totiž, že interpretácia konania na pozadí zodpovednosti implikovala rozmanité podoby intersubjektivity. Inými slovami, ak sa aj subjekt vymedzoval na základe schopnosti niečo začať, byť pôvodcom konania, v nijakom prípade to nebolo za cenu vymazania obrazu druhého. Dôkazom toho je napríklad zrod prísahy ako aktu vzájomnosti, v ktorom sa individuálna osoba zaväzuje iným osobám sľubom a ktorým sa vytvára špecifické sociálne puto. Na základe rozsiahlej analýzy historických, dejinofilozofických, sociologických a ďalších prameňov,⁸ dokazujúcich existenciu modelov formovania sociálnych väzieb ako základu povinností, ale aj práw v ich vzájomnom uznaní, prichádza Genard s tézou de facto protikladnou predstave zodpovednosti prioritne sa odvolávajúcej na schopnosť subjektu určiť sa ako pôvodca svojich činov. Tvrdí, že zodpovednosť bola v rámci moderných sociálnych praktík, právnych inštitúcií a morálky tematizovaná prostredníctvom dvoch modalít, a to prostredníctvom *schopnosti byť počiatkom* (ako výrazu slobodnej aktivity individua sústredeného na seba a interpretovanej v termínoch intencie, vôle, viny) a prostredníctvom *schopnosti zodpovedať za*, kde pólom, vychádzajúc z ktorého sa vytvárala normatívna platnosť, sa stáva druhý, a to bez akéhokoľvek zreteľa na reciprocitu ([17], 37, 135). Argumentácia akcentujúca význam intersubjektivity pri formovaní morálneho vedomia relativizuje predstavu, podľa ktorej „morálna skúsenosť nevyžaduje nič viac než subjekt schopný imputácie“ ([13], 581). Nabáda prijať záver, že model interpretácie činu vychádzajúci z vedomia zodpovednosti za druhého (ktorý spolieha na naše slovo, vyžaduje ochranu alebo potrebuje pomoc) existoval oveľa skôr, než sa nazdáva Ricœur, ale aj iní teoretici morálky, pre ktorých bodom obratu k ideii morálnej zodpovednosti ako požiadavky prichádzajúcej od druhého je Lévinas.

⁸ Genard sa v tomto kontexte odvoláva napr. na teoretikov prirodzeného práva a spoločenskej zmluvy, na Weberove práce o stredovekom meste s preň príznačnými formami spojenectva, na práce N. Eliasa o transformáciách foriem intersubjektivity počnúc stredovekom, na Smithovu *Teóriu morálnych citov*, na reflexiu procesu „decentrácie“ subjektu u Rousseaua, Fichteho a Hegela.

LITERATÚRA

- [1] SCHLICK, M.: Quand sommes-nous responsables? In: Neuberger, M. (sous la direction de): *La responsabilité. Questions philosophiques*. Paris 1997, p. 27 – 38.
- [2] BIELIK, L. – GAHÉR, F. – ZOUHAR, M.: O definíciách a definovaní. In: *Filozofia*, 2010, č. 8, s. 719.
- [3] *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava 1987.
- [4] VILLEY, M.: Esquisse historique sur le mot „responsable“. In: *Archives de philosophie du droit. Tom 22. La responsabilité*. Paris 1977, p. 45 – 58.
- [5] RICŒUR, P.: Le concept de responsabilité. Essai d'analyse sémantique. In: *Le juste*. Paris 1995, p. 41 – 70.
- [6] ENGEL, L.: *La responsabilité en crise*. Paris 1995.
- [7] SEDOVÁ, T.: Malá úvaha nad jedným pokusom o rozlíšenie medzi etikou a morálkou: Smreková, D. – Palovičová, Z.: Dvojznačnosť etických pojmov. In: *Filozofia*, 2010, č. 5, s. 493 – 498.
- [8] WEBER, M.: *Politika ako povolanie*. Bratislava 1990.
- [9] MACHALOVÁ, T.: Etika zodpovednosti. Max Weber. In: *Dejiny etického myslenia v Európe a USA*. Bratislava 2008, s. 675 – 683.
- [10] GIULIANI, A.: Imputation et justification. In: *Archives de philosophie du droit. Tom 22. La responsabilité*. Paris 1977, p. 85 – 96.
- [11] RICŒUR, P.: *Soi-même comme un autre*. Paris 1990.
- [12] RICŒUR, P.: Réflexions sur la philosophie morale. Propos recueillis par Monique Canto-Sperber. In: *Magazine littéraire*, 1998, No 361, p. 36 – 40.
- [13] RICŒUR, P.: De la morale à l'éthique et aux éthiques. In: *Dictionnaire d'éthiques et de philosophie morale*. (Sous la dir. Monique Canto-Sperber.) Paris 2001, p. 580 – 584.
- [14] BENVENISTE, E.: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes. 1. économie, parenté, société*. Paris 1969.
- [15] SIVÁK, J.: Francúzsko-slovenský terminologický slovníček. In: Ricœur P.: *Čas a literárne rozprávanie*. Bratislava 2004.
- [16] BALIBAR, E.: Irresponsabilité de la politique, responsabilité du citoyen? In: *De quoi sommes-nous responsables?* Textes réunis et présentés par Thomas Ferenczi. Paris 1997, p. 285 – 298.
- [17] GENARD, J.-L.: *La grammaire de la responsabilité*. Paris 1999.
- [18] SIVÁK, J.: Paul Ricœur (1913 – 2005). Bilancia a výzvy. In: *Filozofia*, 2006, č. 1, s. 30 – 45.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 2/0035/09.

PhDr. Dagmar Smreková, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava 1
SR
e-mail: dagmars1@seznam.cz